

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ТЪРНОВ – ДУХОВНА СТОЛИЦА НА СЛАВЯНСКАТА ПРАВОСЛАВНА ОБЩНОСТ

Васил ГЮЗЕЛЕВ (София)

В своята седемвековна средновековна история България имала четири столични средища, които в голяма степен определяли насоките на нейното развитие: Плиска, Велики Преслав, Охрид и Търново. Със своята значителна по време дълготрайност (повече от 200 години) и със своето важно място в нашата и югоизточноевропейската история над тях безспорно се откроява Търново.

Формирал се като значимо и централно място в събитийната история селище в българските земи през XII в., градът на Асеновци станал не само средище на тяхното опълчване (*ἀποστασία*) срещу византийската власт, но и столица на възобновеното Българско царство. Както по територия, така и по величие градът следвал неговия ръст и за половин век неговите венценосци успели през 1235 г. да съградят онзи източноевропейски (по-точно български) модел ЦАРСТВО-ПАТРИАРШИЯ на държавна формация, към който някои други страни (Сърбия и Русия) били принудени да се стремят в продължение на дълги векове¹. Хълмът на царския град — Царевец олицетворявал, представлял и символизирил единството и хармонията (макар и те не винаги всъщност те да са съществували) на двете власти — царската и патриаршеската (светската и духовната), призвани да обединят около себе си „всички българи“ според изразяваната в тяхната титулатура формула (*царь всѣмъ българомъ; патриархъ всѣмъ българомъ*). Величието на средновековния град Търнов се изразявало не в гръмогласните военни победи на обитаващите го царе, ширнали понякога царството „от море до море“ и кичещи се с власт не само над българите, но понякога и над гърците, а в онази значима духовност и святост, които градът излъчвал от себе си за близки и далечни области и страни, за българите и за други православни народи.

Както в цяла средновековна Европа, Българската църква играла важна роля в духовното развитие на обществото. Църковният клир бил

¹ Синодик царя Борила, изд. М. Г. Попруженко. София 1928, с. 82–87.

не само създател, но и притежател, носител на най-значителните духовни и културни ценности: религията и култа, образованието, книжовността, църковната архитектура, изкуството и музиката, призвани да култивират християнската вяра и обрядност и да приобщат българите към общоевропейската цивилизованост. Духовенството определяло чрез своите изявени и високообразовани представители идейните и естетическите норми на основните сфери на културата; то играло изключително важна роля както в църковно-религиозния, така и в обществено-политическия живот. Цялото българско общество — от царя до обикновения селяк, духовно било зависимо от църквата и нейния клир. Ала като противовес на това църковно господство в сферата на духа се възправяла със своята консервативност традиционната народна култура; от нейната симбиоза с нормите и догмите на официалната църква се родила онази форма на българска религиозност и святост, която според думите, изречени през есента на 1366 г. във Видин от византийския император Йоан V Палеолог пред унгарския крал Лайош I Велики, не била нито византийска, нито римо-католическа². Това било изразено не само в църковния обряд и треби (външната форма на вярата), но преди всичко в разбирането за християнския Бог, свързаните с него светци и преклонението пред тях. На българска почва православно християнство добило някаква друга същност, различна от византийската.

През XIII—XIV в. в своето самостоятелно развитие Българската църква постепенно се отдалечила от следвания от нея византийски модел, по който била създадена. Това било предопределено не само от нейното иманентно развитие като самостоятелна българска институция в архитектурата на обществото, но и от някои външни причини. От тях със значение се оказали: завладяването на Цариград от латинците през 1204 г., довело до отсъствието на Цариградската патриаршия повече от половин век в славянския православен Изток; отрицателното отношение към унията от 1274 г. между Рим и Цариград, довело до самопровъзгласяването на търновския патриарх Игнатий за „стълб на православието“; подчертаната антикатолическа политика на Търновската патриаршия, така силно изразена в агиографското творчество и в някои сборници със смесено съдържание³.

Още с възобновяване на своята самостоятелност при обявяване на въстанието на Асеневци през 1185 г. със съгласието на Видинския и други

² В. Гюзелев. Папството и българите през Средновековието (IX—XV в.), Пловдив 2009, с. 408.

³ Бележки на българските книжовници X—XVIII в., т. I (X—XV в.), изд. Б. Христова, Д. Караджова и Е. Узунова. София 2003, с. 31.

двама митрополити и при освещаването на църквата „Св. Димитър“ с ранг архиепископия, Българската църква повела твърда и последователна политика за „българизация“ на църковния календар чрез значителна промяна на меноложния празничен цикъл и на изображенията на светците в храмовете. Разпространен и възприет бил култът към специфично българските светци (св. Седмочисленици, св. Иван Рилски, св. цар Петър, св. Иларион Мъгленски, св. Гаврил Лесновски, св. Йоаким Осоговски, св. Прохор Пчински). Ведно с това наложена била почит към светци, чиито мощи били пренесени в Търново (св. Михаил Воин от Потука, св. Петка Търновска, св. Йоан Поливотски, св. царица Теофано, св. Филотея), или в някои други градове — например св. Теодор Стратилат, чието балсамирано тяло се съхранявало в несебърската църква „Св. София“ — днешната Стара митрополия⁴. Превърнало се в почитано място за свято поклонение за вярващите от православната общност, Търново изместило по значение ограбения от латинските рицари и венецианците Цариград. Вероятно именно през първата половина на XIII в. се родила и разпространила идеята за Търново като „нов Цариград“⁵, успял да запази и да възкреси похитената святост на опустошената и разграбена византийска столица. Още тогава била съзната и осмислена ролята на града като нова духовна столица на православиято.

Както Йерусалим е определян като „средище на духовно-религиозния свят на християните, „пъпа на земята“, така Търново се превърнало в истинска столица на българското и славянското православно духовно развитие. Оттук тръгвало всяко обновление и преди всичко „изправянето на славянските книги“ през XIV в. В тази връзка в забележителния си трактат „Сказание за буквите“ (1418 г.) Константин Костенечки пише: „Затова навсякъде всяко лошо нещо в главното място се изправя най-напред. И заради това търновците това нещо най-напред в Търново изправиха. И така без всякакво затруднение то стана известно във всички страни.“⁶ Ведущата роля в книжовността на „главното място“ Търново била призната в Сърбия, Влахия, Молдова, Московска Русь и Литовското княжество.

Налагането на Търново като „главно място“ на святостта и книжнината станало чрез постоянното действие на редица фактори:

⁴ В. Гюзелев. Нови данни за историята на България и на град Несебър през 1257 г. — Векове, 1972, кн. 2, с. 10–16.

⁵ Летописата на Константин Манаси. Фототипно издание на Ватиканския препис на среднобългарския превод, увод и бележки Ив. Дуйчев. София 1963, с. 183.

⁶ Събрани съчинения на Константин Костенечки (Изследване и текст), изд. К. Куев и Г. Петков. София 1986, с. 172.

1. Системно и целенасочено пренасяне в него на мощите на известни светци от целия Балкански полуостров, превърнало града в място за свято поклонение със значимостта на Йерусалим, Света гора и Цариград, ала и най-значимо сред славянската православна общност.

2. Налагане на първенстващата роля на Търновската патриаршия по отношение на църквите от тази общност и въздигането на нейната катедрала на Царевец „Възнесение Христово“ в „майка на църквите в Българското царство“⁷.

3. Превръщането на Търновското книжовно средище с неговите многобройни скриптории в школа и учител за останалите страни, законодател на нормите и тенденциите в развитието на книжовното творчество, калиграфията и украсата на книгите.

4. Израстването на личности и творци в сферата на духовността, надраснали значително териториалните рамки на Балканите. За XIII в. това били Боянският майстор-зограф и книгописецът Драган. През XIV в. просияли имената и делата на исихастите Теодосий Търновски и Патриарх Евтимий и техните ученици и следовници. Те магически привличали към столицата Търново образовани монаси и книжовници не само от Балканите, но и от Унгарското кралство.

Като град в православната вселена Търново бил свъщан като истинско „чедо на майката и царицата на градовете“ — Цариград. Изразените от Патриарх Евтимий във високопоетичния църковен химн за св. царица Теофано идеи отразяват мисленето на най-високообразования и тясно свързан с византийската култура българин:

*Радва се днес славният между градовете Търнов.
И светло празнува паметта ти, пречестна,
и на ковчега с мощите ти се покланя.*

.....
*Радва се днес славният град Търнов
и призовава царстващия град като казва:
Сърадвай се с мен, майко на градовете,
защото ония, които ти отгледа,
с тях сега се славя аз,
че ги придобих за помощници и застъпници.⁸*

Сред многото епитети, с които тогавашната българска столица била окичвана и величана, внимание заслужават три, поради вложената в тях

⁷ Синодик царя Борила, с. 85.

⁸ Патриарх Евтимий. Съчинения, съставител Кл. Иванова. София 1990, с. 242–243.

дълбока символика: „нов Йерусалим“, „нов Цариград“ и „богопазеният град Търнов“⁹. Какво криеха в себе си тези трудно разбираеми за нас (но не и за тогавашните българи) словосъчетания?

— „Нов Йерусалим“ означаваше, че Търново се бе превърнал в равностоен духовен и църковно-религиозен център на най-светия за християните град, „главно място“ за свято поклонение.

— „Нов Цариград“ символизираше възплъщаването му в ролята, която византийската столица играеше в източноправославната общност.

— „Богопазеният град Търнов“ изразяваше идеята за сакралната защита на града както от страна на Пресвета Богородица и св. Петка Търновска, така и от останалите светци, чиито мощи бяха положени в редица църкви на града. Именно поради това Патриарх Евтимий неслучайно създава стиховете:

*Наистина блажен, блажен съм аз сред градовете –
добри съкровища събрах,
честните мощи на светци,
чието застъпничество като притеждавам,
от всякакви злини се избавям.*¹⁰

Ала нито Бог, нито Богородица, нито светците спасиха Търново от турската напаст. Завладяването на града през 1393 г. нанесло удар не само върху неговата сакралност и святост, но и като „главно място“ на славянската книжовност и култура. Пренасянето на мощите на св. Иван Рилски в създадената от него Рилска обител през 1469 г. го лишило от привилегиите на общобългарско средище. Мястото и ролята на Търново в историята на България, славянството и на една значителна източноправославна общност в значителна степен намалили предишната си значимост. Само руините на дворците, църквите и манастирите останали като спомен за нявгашното величие и слава. Завоевателите дори не го превърнали в средище на санджак.

И ако името на Търново трайно се е съхранило в историческата памет, то това в най-голяма степен се дължало на Патриарх Евтимий и неговите ученици, сред които се откроявали Константин Костенечки и Григорий Цамблак — тези „странници от търновските земи“¹¹, които не позволили славата на столицата и на техния учител да помръкнат. Столетия подир Евтимиевата смърт неговите книжовни трудове и идеи продължавали своя исторически живот в Сърбия, Влахия Молдова, Русия и

⁹ В. Гюзелев. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV век. София 1985, с. 17.

¹⁰ Патриарх Евтимий, Съчинения, с. 243.

¹¹ Събрани съчинения на Константин Костенечки, с. 135.

Литовското княжество. Тук те дълго време имали по-голямо значение отколкото постиженията и дълбокомъдрите писания на византийските книжовници и богослови. Чрез името и делото на Евтимий Търново и България напомняли за себе си и за своята духовна същност. И ако през 1924 г. със заглавието на книгата си „Византия подир Византия“ румънският историк Николае Йорга се опита да изрази присъствието на византийската култура в източноевропейското развитие подир завладяването на Цариград от турците през 1453 г., не бихме ли могли и ние да обозначим духовното развитие на източноправославната славянска общност с термина „Евтимиева България подир Евтимий“?

У нас тази „Евтимиева България“ първоначално се всели чрез Рилския панегирик от 1479 г. на Владислав Граматик,¹² за да продължи да живее в манастирските скриптории в едно твърде широко източноевропейско географско пространство, населено не само от славянски народи. В това пространство духът на „Евтимиева България“ бе дълго време жив. А във възродения чрез Университета град и още живее.

---

¹² Б. Христова. Опис на ръкописите на Владислав Граматик. Велико Търново 1996, с. 64–109.